

seljačka gospodarstva i žumberačka poljoprivreda

milan župančić

instituta za društvena
istraživanja u zagrebu,
zagreb, hrvatska

primljeno rujna 1996.

Stanje i tendencije promjena u obiteljskim gospodarstvima na Žumberku jest glavni problemski okvir ovoga članka. Na osnovi anketnog istraživanja na 122 obiteljska gospodarstva u spomenutoj regiji, analizirani su relevantni gospodarski i socioprofesionalni pokazatelji tamošnjih seoskih domaćinstava.

Pokazalo se da većina poljoprivrednih gospodarstava ima malen posjed, da se taj posjed sastoji uglavnom od pašnjaka i livada, sa vrlo malo obradivih površina. Radnu snagu gospodarstva čine nepoljoprivrednici vrlo visoke životne dobi i niske razine obrazovanja. Stoga se i postižu vrlo niski proizvodni i ekonomski rezultati u seljačkoj poljoprivredi.

Budućnost toga područja je sumorna, a nepovoljna demografska situacija, koja će se još pogoršati, imat će vidnog odraza na daljnju stagnaciju i nazadovanje Žumberka. Bez promišljene državne intervencije, ovaj će kraj doživjeti potpuni demografski kolaps.

uvod

—> Predmet ovoga napisa jest stanje, glavna socijalna i ekonomska obilježja, te neke tendencije promjena u poljoprivrednim (obiteljskim) gospodarstvima na Žumberku. U fokusu naše pažnje jesu problemi posjedovne strukture, radne snage na gospodarstvima, dok smo ukratko i više ilustrativno obradili i stočni fond te neke proizvodne i ekonomske značajke seljačkih gospodarstava. Kako se članak temelji na anketi seoskih domaćinstava, dakle na jednokratnom zahvatu i snimci stanja, a ne na praćenju određenih fenomena u dužem vremenskom razdoblju i usporedbi s drugim istraživačkim nalazima (kojih o žumberačkoj poljoprivredi jednostavno nema), potrebno je, ponešto reći o historijskom razvoju Žumberka, jer ćemo tako, više posredno, lakše shvatiti i objasniti određene procese, a analizirane fenomene postaviti i situirati u odgovarajući kontekst.

žumberak između prošlosti i sadašnjosti

Ne upuštajući se u povijest i relevantne razvojne procese u prošlosti žumberačkog gospodarstva i posebno poljoprivrede, nužno je, unatoč krajnje oskudnim izvorima, ukratko pokazati i ishodišni aspekt suvremenoga žumberačkog stanja.

Dominantno obilježje u historijskom razvitku Žumberka, i to od 30-ih godina 16. stoljeća, jest vojno-krajiško uređenje područja. Ono se održavalo vrlo, vrlo dugo, praktično sve do kraja prošloga stoljeća. Egzistencijalnu osnovu toga razdoblja čini ratna privreda, ekstenzivno stočarstvo prilagođeno tim prilikama, te razni "dodaci" ratne privrede u obliku vojnog plijena i pljačke, a to je - uz povlastice što su ih uživali krajišnici - moglo održavati postojeći socijalni sustav, i to na prilično visokoj gustoći naseljenosti (s obzirom na skromne resurse). Nakon razvojačenja i reinkorporacije toga područja u civilnu Hrvatsku (1881), mijenjaju se uvjeti egzistencije te organizacija i oblici privređivanja, a to je s temelja poremetilo postojeći socijalni sustav, odnosno izbacilo ga iz dotadašnje ravnoteže, iz njegovih "zglobova". Novu ravnotežu nije uspjelo postići ni do danas. Visoka gustoća naseljenosti, uvjetovana više vojnim nego privrednim i drugim razlozima, vjerojatno je u stagnantnoj situaciji značila i visoku agrarnu prenapučenost područja, koje se nije uspjelo riješiti ni u dužem razdoblju. Modernizacija hrvatskog društva, započeta u drugoj polovini prošlog stoljeća, s industrijalizacijom kao temeljnim agensom promjena u gospodarskoj strukturi, urbanizacijskim procesima i povećanom mobilnošću stanovništva, čini se da je potpuno zaobišla žumberačko područje, ako u to ne ubrojimo začetke iseljavanja, koje se, s različitim intenzitetom, nastavilo i tijekom ovoga stoljeća.

Vojno-krajiško uređenje, duga nesigurnost, reljef, brdska konfiguracija terena, raspoloživost plodnijih površina, smjer prometnica - uvjetovali su nastanak i održavanje naselja i naseljske mreže te neke specifične oblike naseljenosti u prostoru. Sela su se razvijala uz glavne prometnice, na rubovima plodnih polja, a manja sela i zaseoci po gorskim padinama i uz rubove ponikava u kraškim predjelima. Sela su uglavnom manja razasuta naselja, s većim brojem patronimičkih zaselaka, tako da mnoga naselja nemaju ni vidljivo određeno područje ni omeđene granice. Patronimici zaselaka govore o tome da su nastajali raspadom i diobama nekad velikih porodičnih zadruga, koje su ovdje bile češće, vitalnije i dugotrajnije nego u drugim dijelovima Hrvatske, jer su odgovarale interesima i nastojanjima vojnih i civilnih vlasti da se što veći dio tereta podizanja i uzdržavanja vojnosposobnog stanovništva prevale na širu zadružnu obitelj.

U kombinaciji s ratnom privredom išlo je i stočarstvo. TOME je pogodovao i brdsko-planinski karakter terena, s obiljem pašnjaka, šikara i zemljišta neplodnog za ratarsku poljoprivredu, dok je pretežni dio zemljišta bio pod šumama. Razvio se i specifični oblik pejzaža, koji se u socijalnoj geografiji naziva "gorsko krčevinski i livadarsko ratarski agrarni pejzaž" (Klemenčić, 1989). Od istog autora saznajemo i za okvirni raspored zemljišnih površina prema kategorijama korištenja, još u 19. stoljeću. Tridesetih godina prošlog stoljeća na oranice je otpadalo 13% zemljišta, na livade 16%, na pašnjake 19%, dok je pod šumama bilo 51% zemljišta (Klemenčić, 1989:87). Krčevinski pejzaž postupno je nastajao pretvaranjem šumskoga zemljišta, tj. krčenjem šuma u nastojanju da se dobije što više obradivog

zemljišta u određenim razdobljima kada se poremetio omjer broja ljudi i raspoloživih zemljišnih resursa, a vjerojatno su tome pridonosile i neke druge okolnosti, posebice one vezane uz povećane potrebe za drvom. Poznato je iz agrarne prošlosti Hrvatske da su se poljoprivredne površine povećavale krčenjem, i to najviše krajem prošloga i početkom ovoga stoljeća, pa možemo pretpostaviti da se tada i na Žumberku događalo isto. Uostalom, to je i vrijeme kada Žumberak bilježi najveći broj stanovnika, koji vrše pritisak na agrarne resurse, posebno u nedostatku drugih izvora zarade. Tada započinje i iseljavanje iz toga kraja, isprva u prekomorske zemlje, da bi se poslije emigracija još pojačala, ali u različitim pravcima. To je i dovelo do sadašnjega demografskog kolapsa.

Jedan noviji etnografski rad (*Žumberak, život i kultura, 1985*), u dijelu posvećenom gospodarskom životu toga područja, ukazuje da, zbog nepovoljnih klimatskih osobina i planinskog reljefa, Žumberak nije imao uvjete za intenzivnu poljoprivredu, već se nužno orijentirao na stočarstvo, a posebno se spominje (kaže se, iz "povijesnih izvora") uzgoj i trgovina konjima, te se tvrdi da je to bio jedan od glavnih izvora prihoda. Uz to se spominje i ovčarstvo. U toj, iako opsegom nevelikoj studiji, nalazimo na niz korisnih informacija o tehnološkoj osnovi tradicionalne poljoprivrede Žumberka - posebice o seljačkom alatu i oruđu, o uzgajanim ratarskim i povrtlarskim kulturama koje su služile u prehrani stanovništva, te ponešto o načinu i tehnikama rada u poljoprivredi. Međutim, etnografski opisi i tumačenja usmjereni su na prošlost, najčešće bez neophodnih naznaka o "dubini" te prošlosti, kao i o tome kako su se i kada su se opisana sredstva i tehnike u poljoprivredi ili nekoj drugoj grani mijenjale drukčijim tehnikama i postupcima, tako da imaju ograničen značaj za razumijevanje zatečenog stanja i suvremenih procesa. Ovo nikako nije prigovor etnografski utemeljenim radovima već je više prigovor drugim disciplinama što nisu "obavile" svoj posao, odnosno, komplementaran dio tog posla, kako bismo pouzdanije mogli govoriti o razvojnim procesima na žumberačkom području. No, poznato je da je naša socijalna historija, poglavito agrarna, znatno siromašnija od, primjerice, pravne ili političke povijesti. To posebno vrijedi za manje i uže teritorijalne cjeline, koje imaju mnoge specifičnosti, što znatno otežava bilo komparaciju s drugim sličnim područjima, ili pak aplikaciju širih spoznaja na specifične prilike područja o kojemu je riječ.

S druge pak strane, suvremena sociološka i srodna istraživanja sela počivaju pretežno na anketama, intervjuima i sličnim istraživačkim postupcima, a takva metodologija uz kvantitativne tehnike obrade podataka, iako omogućuje dobivanje preciznije slike stvarnosti u određenom vremenskom presjeku, ne omogućuje uvid u dinamičke procese.

posjedovna struktura obiteljskih gospodarstava

Osnovna proizvodna i socijalna jedinica seljačke i privatnopošjedničke poljoprivrede jest individualno gospodarstvo, koje se u nas u posljednje vrijeme sve češće naziva i obiteljskim gospodarstvom. Tradicionalni naziv - seljačko gospodarstvo, nažalost, sve manje odgovara onome što bi on trebao (o)značiti, jer je sve više gospodarstava u rukama nepoljoprivrednih slojeva (u Hrvatskoj oko 65%. a slično je i na Žumberku). tako da

će se taj naziv sve manje upotrebljavati. Bazične komponente poljoprivrednog gospodarstva jesu zemljišni posjed, stoka, oprema i sredstva rada te domaćinstvo kao radna grupa, i tek u jedinstvu ljudskih i materijalnih činitelja postoji i gospodarstvo u užem smislu, kao proizvodna i ekonomska jedinica ili poslovni subjekt.

Započinjemo s pregledom posjedovne strukture žumberačkih gospodarstava, a njen oblik prikazuje tablica 1.

Tablica 1
Poljoprivredna gospodarstva prema veličini zemljišnog posjeda

Velicina	Broj posjeda	%
- 0,50 ha	17	13,9
0,51 - 1,00	6	4,9
1,01 - 2,00	18	14,8
2,01 - 3,00	25	20,5
3,01 - 4,00	12	9,8
4,01 - 5,00	13	10,7
5,01 - 8,00	20	16,4
8,01 i više ha	11	9,0
Ukupno	122	100,0

Izvor: Anketa 1995.

Primjetno je u tablici 1 da na žumberačkom području dominiraju poljoprivredna gospodarstva manjih dimenzija. Čak 19% anketiranih gospodarstava ima manje od jednog hektara zemljišta, oko 35% posjeduje 1-3 ha, srednjih posjeda - veličine od 3 do 8 ha ima 37%, a manje nego svako deseto domaćinstvo ima gospodarstvo veće od osam hektara. Uspoređujući te podatke s onima iz statističkog popisa poljoprivrednih gospodarstava u 1991 (podaci se odnose na općinu Sošice, a navedeni su u knjizi *Županija Zagrebačka*, 1995), zapaža se da je u našem uzorku više manjih gospodarstava; anketom smo utvrdili 19% gospodarstava manjih od jednog hektara, dok je statistički popis registrirao samo 7%. Vezano uz to, u našoj anketi ima manje i srednjih veličinskih grupa (veličine 3-5 i 5-8 ha), dok su posjedovne grupe 1-3 ha, kao i ona s najvećim posjedom, praktično brojčano izjednačene, barem što se tiče podudarnosti naših rezultata i onih dobijenih statističkim popisom. Ta razlika može se objasniti time što smo mi obuhvatili i izvjestan broj nepoljoprivrednih domaćinstava koja posjeduju samo okućnicu, jer smo anketom istraživali neke probleme svekolikog razvitka Žumberka, a oni nisu vezani samo uz poljoprivredu. No, to ne smanjuje pouzdanost naše analize, niti utječe na relevantne odnose i veze koje nas zanimaju.

Ovi se podaci odnose na ukupno poljoprivredno zemljište, a osim te kategorije, za bolji uvid u sliku proizvodnih i drugih potencijala i mogućnosti žumberačke poljoprivrede, važno je utvrditi i veličinske odnose u pogledu obradivih i oraničnih površina.

Naši podaci pokazuju da 9% gospodarstava uopće nema obradivog zemljišta, 28% ima manje od jednog hektara, a svega 12% seljačkih imanja ima više od 5 ha obradive površine. Tu se već nazire da u žumberačkoj poljoprivredi, odnosno u strukturi zemljišnih površina, glavni dio zauzimaju travnjačke površine (livade i pašnjaci), te su mnoga imanja upućena na pašnjački i livadarski tip poljoprivrednoga gospodarjenja (iako se livade

u našoj poljoprivrednoj statistici tretiraju kao obradive površine, za brdske i planinske predjele to nije svrshodno).

Vrlo su zanimljivi i podaci o veličini oraničnih površina žumberačkih gospodarstava - čak 84% posjeda ima do 2 ha oranice, 8% ima između 2 i 3 ha, a tek ih 7% posjeduje više od 3 ha oraničnih površina. Oranično zemljište inače smatra se kao resurs koji omogućuje najintenzivnije poljoprivredno gospodarenje. Prema anketnim odgovorima, 53% gospodarstava nema neplodnoga zemljišta, dok 33% domaćina navodi da imaju do 2 ha takvih zemljišta, a 14% njih preko 2 ha od ukupnih površina svog imanja smatraju neplodnim.

Od ostalih resursa valja spomenuti da 42% seljačkih gospodarstava ima i šuma u svom vlasništvu. Pretežno su to manje površine, jer više od trećine takvih posjeduje samo do pol hektara šumskog zemljišta, a svega 10% ima više od 3 ha šume.

Jedan od važnijih pokazatelja mogućnosti ekonomičnog gospodarenja u poljoprivredi jest i stanje zaokruženosti, odnosno okrupnelosti ili raspoređenosti zemljišta seljačkog gospodarstva. Poznato je da našu poljoprivredu karakterizira velika rascjepkanost posjeda, a prema anketnim podacima, takve su i žumberačke prilike. Svega 12% imanja sastoji se od jedne ili dviju parcela, 21% ima 3 do 5 dijelova, 23% od 6 do 8 parcela, 22% od 9 do 12, a isti postotak ima posjed "razbacan" čak na 13 ili više dijelova.

stočni fond na gospodarstvima

Važan dio gospodarske osnove seljačkih gospodarstava čini stoka. U našoj smo anketi nastojali dobiti uvid i u taj dio gospodarskog stanja, odnosno utvrditi barem neke elementarne pokazatelje, kao što je brojno stanje najvažnijih vrsta stoke, ili ono što bi se moglo nazvati osnovnim stadom poljoprivrednog gospodarstva, a to je prosječni broj stoke (ne uvijek i aktualan) u nekom razdoblju. Dobivene podatke, iako imaju samo orijentacijsku vrijednost, valja uzeti sa razumljivom rezervom, jer je dobro poznato iz iskustava raznih popisa i anketa, da seljaci nerado daju točne podatke o imovini (izuzetak su zemljišne površine). Anketom su prikupljene informacije o četiri stočarske vrste: krave, svinje, ovce i koze (koje smo uzeli zajedno), te peradi.

Tablica 2
Anketirana gospodarstva prema broju stoke (u postocima)

	0	1	2	3	4
Krave	51,6	22,1	23,0	3,2	-
Svinje	41,8	51,4	1,6	2,5	-
Ovce, koze	79,5	9,8	4,1	3,3	3,3
Perad	17,2	36,9	31,1	13,1	1,6

0 = ne drži

1 = jedna krava, do pet svinja, do pet ovaca/koza, do 10 komada peradi

2 = 2-3 krave, 6-10 svinja, 6-10 ovaca/koza, 11-20 komada peradi

3 = 4 i više krava, 11 i više svinja, 11-20 ovaca/koza, 21-50 komada peradi

4 = 21 i više ovaca/koza, 51 i više komada peradi

Izvor: Anketa 1996.

Tablica 2 pokazuje da se govedarstvom bavi nešto manje od polovine gospodarstava - toliko ih ie. naime. navelo da drži krave. ali. kako vidimo.

gotovo polovina tih gospodarstava ima svega jednu kravu, a druga polovina ima dvije ili tri. Svega 3,2% od ukupnog broja gospodarstava, ili svako dvanaesto od onih koji se bave govedarstvom, drži četiri i više krava, a to je već broj koji ima neki veći proizvodni i financijski učinak za poljoprivredno gospodarenje. Ovo nam kazuje da u žumberačkoj poljoprivredi još uvijek prevladava tradicionalni sistem, koji, slikovito govoreći, znači štalicu i kravicu kao hraniteljicu, iako je taj sistem umnogome neracionalan za suvremeno gospodarenje.

Svinje uzgaja blizu 60% gospodarstava, i to pretežno u količinama usklađenim sa vlastitim potrebama, ubrajajući u te potrebe ne samo članove domaćinstva nego i odseljene potomke i rodbinu. Tek 2,5% od svih gospodarstava ima više od 10 svinja, a to je već količina koja znači i određenu tržišnu proizvodnju.

Ovce i koze drži oko 20% gospodarstava, ali i tu broježani podaci govore o tome da, osim 6-7% onih koji imaju veće stado, ta stoka služi za vlastite potrebe.

U tablici vidimo i to da svako peto-šesto gospodarstvo ne drži čak ni perad, a samo se za dva gospodarstva (to je onih 1,6%) koja drže više od 50 komada različite peradi, ali uglavnom kokoši, može pretpostaviti da od toga nešto i zarade.

Ukratko, mogli bismo zaključiti da stočarski potencijali u Žumberku nisu znatnije iskorišteni, da prevladava sitna i autokonzumna proizvodnja, te da je nemali broj domaćinstava više rezidencijalno nego proizvodno smješten u žumberačkom seoskom prostoru, dok se "ozbiljnijom" poljoprivredom zapravo i ne bave.

radnoaktivno stanovništvo u domaćinstvima i radna snaga na gospodarstvu

Osim zemljišta i sredstava rada, važan faktor u poljoprivredi jest radna snaga, odnosno radnoaktivni članovi u domaćinstvu. To je, zapravo, klasična shema proizvodnih faktora poljoprivredne proizvodnje - zemljište, rad i kapital. Specifičnost seljačke poljoprivrede jest u tome što domaćinstvo, koje se u drugim - industrijsko-urbanim uvjetima tretira kao potrošačka grupa, u seljačkoj poljoprivredi predstavlja i radno proizvodnu grupu.

Hrvatska je, kao i mnoge druge zemlje, tijekom procesa modernizacije, a posebice zbog ubrzane industrijalizacije i urbanizacije nakon drugoga svjetskog rata, imala buran i dramatičan egzodus sa sela i vrlo snažan proces deagrarizacije, koji je izazvao i mnoge nepovoljne posljedice.

Zbog žumberačke nerazvijenosti i prometne izoliranosti, ti su se procesi, nepovoljni sa stanovišta sela i radne snage na gospodarstvima, zbivali daleko silovitije nego u drugim seoskim regijama Hrvatske, i nažalost, urodili još nepovoljnijim posljedicama, od kojih je dramatična depopulacija samo najvidljiviji izraz šire gospodarske, sociokulturne i demografske recesije.

Kako na Žumberku i njemu dostupnoj okolici nije bilo dovoljno raspoloživih radnih mjesta, to je primoralo znatne kontingente radne snage na odlazak u inozemstvo, a u novije vrijeme u Njemačku, s mnogim prednostima (naročito na pojedinačnoj razini) ali i svim nedostacima takve solucije na seoskome i lokalnom planu. Na Žumberku se stoga i nisu osietile određene prednosti seliaka-radnika. ti. bavlienia dielomičnom do-

ljoprivredom, kakve su zamijećene u drugim seoskim regijama. Zbog selektivnosti procesa deagrarizacije - odlaska mladih, obrazovanijih i vitalnijih slojeva, došlo je do svojevrsnoga demografskog sloma seljaštva i lokalnoga seljačkog društva. Sve ovo napominjemo kako bi se lakše shvatili oni trendovi u selu i poljoprivredi žumberačkog kraja koji neposredno utječu na sada raspoloživi "ljudski faktor", ali i na ono što možemo očekivati u doglednoj budućnosti.

No, vratimo se našem području i seoskim domaćinstvima koja funkcioniraju kao svojevrzne "radne zajednice" gospodarstva, jer svi njegovi članovi, iako u različitom opsegu i vremenskom angažmanu, sudjeluju u radnim aktivnostima u poljoprivrednoj proizvodnji. To nas upućuje da se u analizi raspoložive radne snage i radne aktivnosti članova domaćinstva ne možemo ograničiti samo na aktivne članove domaćinstva.

Budući da raspoložemo s mnoštvom podataka o veličini i sastavu žumberačkih domaćinstava, ukazat ćemo na zanimljivije aspekte ovog problema. Započet ćemo s distribucijom domaćinstava prema broju aktivnih članova i broju aktivnih poljoprivrednika u tablici 3.

Tablica 3

Domaćinstva prema broju aktivnih članova i aktivnih poljoprivrednika

Bez aktivnih		S aktivnim članovima			S aktivnim poljoprivrednicima	
		1	2	3 i više	1	2 i više
Broj	35	38	37	12	33	10
%	28,7	31,1	30,3	9,8	27,0	8,2

Izvor: Anketa 1995.

U tablici primjećujemo da gotovo 30% domaćinstava nema aktivnih osoba u svome sastavu, te da ostala domaćinstva imaju jednu do tri aktivne osobe, no da ih gotovo 10% ima tri, pa čak i više takvih radno angažiranih članova. Dok se u slučaju domaćinstava bez radne snage pretežno radi o staračkima, brojčano malim, samačkim ili dvočlanim domaćinstvima, zanimljiviji je slučaj sa skupinom gdje je veći broj aktivnih osoba. Tako imamo 9,8% domaćinstava u kojima su tri i više člana aktivna, pa iako je među njima više domaćinstava koja imaju i zaposlene izvan gospodarstva i poljoprivrednike na gospodarstvu, vidljivo je da postoji priličan radni fond u gotovo desetini od svih seoskih domaćinstava. To su i brojčano veća domaćinstva, pretežno sa pet i više članova: u lokalnim prilikama to znači višegeneracijske porodice. Naime, struktura anketiranih domaćinstava s obzirom na veličinu ima sljedeći oblik: dvočlana (33,1%), tročlana (17,4%), četveročlana (15,7%), peteročlana (10,7%), i 9,9% sa šest i više članova. Svako sedmo domaćinstvo (13,1%) jest samačko, a u njima pretežno su žene.

Uočljivo je također da u 35,2% domaćinstva ima poljoprivrednika, i to u 27% domaćinstava samo jednoga, dok u 8,2% domaćinstava čak i dva (ponegdje i više). Taj podatak govori nam da i na Žumberku, slično kao i u Hrvatskoj, na većini gospodarstava nema poljoprivrednika i da gospodarstvima upravljaju i na njima rade pripadnici drugih socioprofesionalnih kategorija, odnosno nepoljoprivrednici.

Taj se podatak može upotpuniti s jednim drugim pokazateljem, a to je zanimanje kućedomaćina: iednaki ie broi (oko 25%) kućedomaćina koji

su poljoprivrednici ili nepoljoprivrednici te stalno zaposleni izvan gospodarstva, na oko 10% gospodarstava kućedomaćini su domaće (statusno), a najviše kućedomaćina na Žumberku (oko 40%) jesu umirovljenici.

Starosna struktura kućedomaćina također je nepovoljna: nepunih 20% ih je u dobi do 44 godine, gotovo je svakom trećem (31,8%) između 45 i 60 godina, a čak je polovina (49,2%) starija od 60 godina. Iz ovih podataka možemo zaključiti da su seoske obitelji i domaćinstva na Žumberku prošle kroz znatnu socijalnu preobrazbu i nuklearizaciju i da sve više nalikuju urbanoj obitelji. Loše su posljedice, međutim, u tome što je kućedomaćin u seoskom domaćinstvu ujedno i onaj koji upravlja gospodarstvom, koji donosi najvažnije odluke o radu i poslovanju, a starije osobe po svojim osobinama manje su sklone riziku i inovacijama, a to podrazumijeva i nižu kvalitetu poduzetničkog ponašanja. Nepovoljna starosna struktura domaćina ima vrlo loše posljedice na rad i poslovanje seljačkih gospodarstava, a u širem smislu i na ukupni gospodarski razvitak područja.

Još ćemo se pobliže osvrnuti na "prave" poljoprivrednike, dakle na radnoaktivne osobe, kojima je rad na gospodarstvu i bavljenje poljoprivredom osnovno zanimanje i glavni izvor zarade. Konstatirali smo već da samo 35% gospodarstava ima "svoga" seljaka kao glavnu radnu snagu, dok na ostalima upravljaju i rade nepoljoprivrednici, uz vrlo visoki udio umirovljenika i domaćica. Naravno, na obiteljskom gospodarstvu radi i uzdržavano osoblje - djeca, domaćice i stariji ljudi. Ipak, glavni teret rada snose aktivni poljoprivrednici te je važno pobliže ustanoviti na kojim su gospodarstvima locirani, u kojim veličinskim grupama posjeda rade i privređuju, jer se iz toga indirektno može saznati o poslovanju gospodarstava, prihodima i zaradama poljoprivrednika i sl. Stoga u tablicama 4 i 5 navodimo podatke o vezi između veličine domaćinstva i veličine posjeda te o poljoprivrednicima na gospodarstvima prema veličini posjeda.

Pogledajmo najprije kako se kreće veličina posjeda po pojedinim kategorijama veličine domaćinstava (tablica 4, koju valja čitati tako da se horizontalni postoci odnose na veličinu posjeda unutar pojedine kategorije domaćinstva, a vertikalni pokazuju raspored veličine domaćinstava unutar pojedine posjedovne skupine; s tim da su i posjedi i domaćinstva svrstani u četiri veličinske grupe).

Tablica 4
Broj članova domaćinstva i veličina posjeda

Veličina domaćinstva		Veličina posjeda (u ha)				Ukupno
		1	1-3	3-5	5 i više	
Samačka	VP	13,0	16,1	4,0	16,2	13,1
	HP	18,8	43,8	6,2	31,1	100,0
Dvočlana i tročlana	VP	43,5	32,4	40,0	19,2	32,8
	HP	25,0	35,0	25,0	15,0	100,0
Četveročlana	VP	30,5	30,2	36,0	35,5	32,8
	HP	17,5	32,5	22,5	27,5	100,0
Pet i više članova	VP	13,0	21,4	20,0	29,0	21,3
	HP	11,5	36,6	19,2	33,6	100,0
Ukupno	VP	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	HP	18,8	35,2	20,5	25,5	100,0

VP = postotak posjeda određene veličine u vlasništvu domaćinstava s naznačenim brojem članova

HP = postotak domaćinstava određene veličine s naznačenom veličinom posjeda

Izvor: Anketi 1995.

Podaci pokazuju da ne postoji neka veća i uočljiva pravilnost u odnosu između veličine domaćinstva i veličine posjeda, jer i samačka kao i veća domaćinstva (pretežno višegeneracijske obitelji) imaju zemljišne posjede različitih površina. Tako, primjerice, gotovo petina samačkih domaćinstava ima posjed najmanje veličine (do jednog hektara), a trećina ih drži gospodarstvo veće od 5 ha zemljišta. Gledano iz drugog ugla, 13% najmanjih posjeda pripada samačkim domaćinstvima, ali isto toliko i najvećima.

Što je s većim gospodarstvima, vide li se tu očekivane razlike? Nažalost ne vide, jer opet primjećujemo pravu šarolikost, iako s blagim pomakom u tome što veličina gospodarstva raste prema grupama domaćinstva s većim brojem članova: dok 16% gospodarstava sa više od 5 ha posjeduju samačka domaćinstva, 19% takvih gospodarstava u posjedu su dvočlanih i tročlanih obitelji, 35,5% ih je kod četveročlanih obitelji, a 29% drže brojčano najveća domaćinstva.

Za uspješnu, ili barem uspješniju od sadašnje žumberačke poljoprivrede, u pogledu organizacije proizvodnje, redovitoga i kvalitetnijeg posla na gospodarstvu te efikasnijeg upravljanja gospodarstvom, potreban je na posjedu poljoprivrednik koji će se profesionalno baviti tim poslom. Poznato je da u našim uvjetima najveći broj poljoprivrednih gospodarstava ima mješovit karakter i višestruke izvore prihoda. Taj je model dvostruke zaposlenosti poznat u mnogim zemljama, a neophodan je u regijama u kojima su nepovoljni uvjeti za intenzivnu poljoprivredu. U nas se sve više smanjuje "mješovitost", jer je sve više posjeda i gospodarstava u rukama domaćinstava u kojima uopće nema poljoprivrednika. Neka naša iskustva govore da su domaćinstva u kojima poljoprivrednika ima, mnogo bolje obrađivana i vođena, nego u onima u kojima ih nema. To je i logično - poljoprivrednici su ipak više zainteresirani za bolje ekonomske i financijske rezultate gospodarenja na posjedu, no što su to druge kategorije članova domaćinstva.

Tablica 5
Povezanost broja poljoprivrednika i veličine posjeda

Broj poljoprivrednika u domaćinstvu		Veličina posjeda (u ha)				Ukupno
		do 1	1-3	3-5	5 i više	
Nema	VP	82,6	60,4	64,0	58,1	64,7
	HP	24,1	32,9	20,3	21,8	100,0
Jedan	VP	17,3	25,6	20,0	41,9	27,1
	HP	12,2	33,4	25,1	39,4	100,0
Dva i više	VP	-	14,0	16,0	-	8,2
	HP	-	60,0	40,0	-	100,0
Ukupno	VP	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	HP	18,8	35,3	20,4	25,5	100,0

Izvor: Anketa 1995.

Tablica 5 jasno nam pokazuje da 65% anketiranih poljoprivrednih gospodarstava nema "svoga" seljaka, a na 27% gospodarstava postoji jedan poljoprivrednik, dok 8% gospodarstava imaju dva seljaka (ovdje termine poljoprivrednike i seljake uzimamo kao sinonime, iako riječ poljoprivrednik ima donešto drukčiju konotaciju).

Gledajući pobliže, podaci pokazuju da postoji statistički značajna povezanost između veličine gospodarstva i zastupljenosti seljaka u domaćinstvu. Čak 82,6% gospodarstava ispod 1 ha veličine nema poljoprivrednika, što znači da tek na 17% tih patuljastih posjeda radi "pravi" poljoprivrednik. Kod najvećih gospodarstava imamo drukčiju sliku: 58% takvih gospodarstava nema seljaka, a na 42% je barem jedan, ili kazano na drugi način, tek svaki šesti sitni posjed ima seljaka, dok gotovo svako drugo veliko imanje (iznad 5 ha) ima bar jednoga. Kod manjih i srednjih posjedovnih kategorija, to jest onih od 1-3 i 3-5 ha imamo miješanu situaciju - oko tri petine gospodarstava nema seljake, dok na 40% posjeda imamo poljoprivrednike, pa čak svako treće od tih ima i dva seljaka. Interesantno je da u najvećim posjedima nismo naišli da imaju dva poljoprivrednika. Ako bismo ovakav nalaz interpretirali kao zavisnost stupnja deagrarizacije od veličine gospodarstva, onda bi objašnjenje bilo da najmanji posjedi već zbog svojih dimenzija, koje ne omogućuju dovoljno zarade, "tjeraju" članove domaćinstva da drugdje potraže zaradu, dok na većim gospodarstvima, zbog bolje materijalne situacije, postoje i veće mogućnosti školovanja djece, pa ona koriste školovanje kao kanal socijalne pokretljivosti za odlazak s imanja i iz poljoprivrede.

Ponešto i o budućnosti žumberačkih gospodarstava glede nasljeđivanja i budućih poljoprivrednika. Hoće li, i tko će, naslijediti sadašnje gospodare kad oni više ne mogu obavljati svoj posao? To pitanje ulazi u domenu koju bismo mogli nazvati problemom socijalne reprodukcije gospodarstva. U anketi smo tome prišli i "objektivistički", tako što smo potencijalnim nasljednikom smatrali sve muške potomke od 15 do 50 godina, ali smo, osim toga, direktno pitali sve kućedomaćine o sudbini posjeda pošto ga oni više ne mogu obrađivati.

Pokazalo se da se nalazi "objektivističkog" i onoga drugoga pristupa prilično poklapaju. Ukupno, u približno 45% domaćinstava postoje potencijalni nasljednici, ali se u to ne možemo šire upuštati. Osvrnut ćemo se samo na mišljenja kućedomaćina o problemu sukcesije "njihovih" gospodarstava, a donosimo ih u sljedećoj tablici.

Tablica 6

Sudbina posjeda nakon povlačenja sadašnjeg domaćina (u %)

Naslijedit će ga poljoprivrednik s imanja	8,3
Naslijedit će ga nepoljoprivrednik s imanja	20,0
Naslijedit će ga odseljeni nepoljoprivrednik	28,3
Posjed će darovati rodbini	5,0
Posjed će prodati ili dati u zakup	5,0
Nešto drugo	5,8
Ne zna što će biti s posjedom	27,6

Izvor: Anketa 1995.

Anketirani domaćini prilično realno (s obzirom na objektivnu situaciju) procjenjuju što će biti s posjedom nakon njih: 8,3% smatra da će ga naslijediti potomak poljoprivrednik koji živi u istom domaćinstvu, a 20,8% domaćina vidi svoga budućeg "nastavljača" u nepoljoprivredniku iz domaćinstva. Optimizam se ogleda i u mišljenju 28% domaćina o tome da će ih naslijediti odseljeni potomak. Smatramo to "optimističkim scenarijem" zato što je ovdje riječ o nastavku funkcioniranja gospodarstva, a ne o pukom naslijeđivanju imovine. Jedan broi domaćina ima i drukčije namie-

re, te razmišlja o darivanju posjeda rodbini, o davanju u zakup ili prodaji, što bi im olakšalo brigu o sebi "pod stare dane". No, nipošto ne smijemo zanemariti ni visok postotak kućedomaćina koji - iako su, kako smo to prije pokazali, mahom u visokoj dobi - još ne znaju što će biti s njihovim posjedom u doglednoj budućnosti.

Ako bismo željeli izvući temeljnu poruku iz ovih rezultata o naslijeđivanju, onda bi zaključak glasio da će blizu 30% sadašnjih gospodarstava naslijediti netko iz domaćinstva, ali je samo nepuna trećina njih među poljoprivrednicima. To znači da će se oko 10% sadašnjih gospodarstava reproducirati i dalje kao poljoprivredna i mješovita, tj. imat će poljoprivrednika u sastavu. Preostale će naslijediti osobe nepoljoprivrednih zanimanja. Izvan tog okvira imamo odseljene potomke, ali su njihove vlastite preferencije nepoznate (mi imamo informacije samo o "željama" sadašnjih kućedomaćina). Ako tome pridodamo i ona domaćinstva koja nemaju potencijalne nasljednike (a takvih je, podsjetimo se, 55%), onda bi to moglo značiti da je sudbina čak oko 70% od svih gospodarstava nakon odlaska sadašnjih generacija prilično neizvjesna, odnosno vrlo je vjerojatno da se ona neće produžiti kao proizvodne i gospodarske jedinice u poljoprivredi. Doista, što će biti s njima? To nije pitanje samo za Žumberčane, a pogotovo ne samo za sadašnje vlasnike. O odgovoru bi trebali razmisliti i lokalne vlasti u Žumberku i oni u prostorno bliskoj, ali čini se, "psihološki udaljenoj" hrvatskoj metropoli!

neka proizvodna obilježja anketiranih gospodarstava

Prikazat ćemo još i neke rezultate koji se odnose na proizvodnju i važnost pojedinih proizvodnja za ukupni dohodak poljoprivrednih gospodarstava. Treba upozoriti, da zbog prirode istraživanja i anketne metode, dobiveni rezultati imaju isključivo orijentacijski karakter, tj. mogu se prihvatiti samo kao indikacija stanja o nekim obilježjima poljoprivredne proizvodnje na gospodarstvima, o važnijim kulturama, o značajkama stočarske proizvodnje, tržišnosti gospodarstva, ekonomskim rezultatima i sl. Proizvodne značajke anketiranih seljačkih gospodarstava analizirat ćemo u odgovorima na dva pitanja: jedno se odnosi na veličinu površina pod važnijim ratarskim kulturama, obrađenim površinama u vinogradarstvu, podacima o voćarstvu, dok se drugo pitanje odnosilo na važnost (značaj) pojedine vrste proizvodnje, odnosno prihoda (dohotka) od nje u ukupnoj poljoprivrednoj djelatnosti.

Tablica 7

Udio gospodarstava s određenim površinama nekih kultura

	ništa	do 1 ha	više od 1 ha
Žitarice ukupno	47,2	42,1	10,7
Pšenica	79,0	19,4	1,6
Kukuruz	53,3	42,1	4,1
Povrće	13,1	84,4	2,5
Krumpir	14,0	84,3	1,7

Izvor: Anketa 1995.

Gotovo polovina gospodarstava (47%) nema zasijanih površina žitarica, a pretežni dio onih koji siju žitarice proizvode ih na površini do jednog hektara. Samo nešto više od desetine gospodarstava uzgaja žitarice

na većoj površini, pa to govori da se mahom radi o proizvodnji za vlastite potrebe - bilo za ljudsku prehranu, ili, češće, kao sirovina za stočarstvo. To pokazuje i odnos dviju najvažnijih žitarskih kultura - pšenicu proizvodi nešto više od 21% gospodarstava, dok kukuruz uzgaja 46% gospodarstava. Neovisno o namjeni, vidljivo je također da se i kukuruz i pšenica proizvode na manjim površinama, jer svega 1,6% seljaka sije više od jednog hektara pšenice, a 4% gospodarstava gaji kukuruz na površinama te veličine. Viši postotak gospodarstava s proizvodnjom kukuruza, kao i znatno veće površine pod tom kulturom u odnosu na pšenicu, govore da se neka gospodarstva bave stočarstvom, pa im kukuruz služi za prehranu stoke. Naravno, ovdje se ne radi o nekim većim i tržišno usmjerenim gospodarstvima, niti veličina površina pod pojedinim kulturama upućuje na to. To će se najbolje vidjeti u analizi izvora (novčanih) prihoda od pojedinih vrsta ratarske i stočarske proizvodnje, o čemu ćemo govoriti nešto dalje. Od ostalih kultura vrijedi se osvrnuti na proizvodnju povrća. Manje više sva domaćinstva, pa i ona s manjim okućnicama, proizvode ponešto od povrća (samo je od 13% gospodarstava dobiven odgovor da se ne proizvodi ništa), ali i za te proizvodne grane vrijede jednake konstatacije. Tek 2,5% anketiranih gospodarstava namjenjuje toj proizvodnji više od jednog hektara zemljišta. Vjerojatno su to neki proizvođači za tržište, jer tolika površina nadmašuje autokonzumne potrebe članova domaćinstva.

Još ćemo se, sasvim ukratko, osvrnuti na neke druge vrste proizvodnje na anketiranim gospodarstvima, a to su voćarstvo i vinogradarstvo. Prikazat ćemo površine pod vinogradima i voćnjacima, te broj stabala važnijih voćaka, a to su, prema osobnom terenskom uvidu, a i prema izjavama ispitivanja, uglavnom samo šljive i jabuke.

Tablica 8
Površine vinograda i voćnjaka (u postocima gospodarstava)

	ništa	do 0,5 ha	0,5-1 ha	više od 1 ha
Vinogradi	50,6	40,2	4,9	4,3
Voćnjaci	61,2	-	34,7	4,1

Napomena: Sva domaćinstva s voćnjacima manjim od jednog hektara uvrštena su u stupac 0,5-1 ha.

Izvor: Anketa 1995.

Tablica 9
Broj voćnih stabala (postoci domaćinstava)

	ništa	do 10 stabala	11-20	21 i više
Ukupno voćke	46,7	24,6	7,4	21,3
Šljive	54,9	23,8	9,8	11,5
Jabuke	58,1	36,9	2,5	2,5

Izvor: Anketa 1995.

Kako možemo vidjeti, polovina domaćinstava nema vinograde, a više od 60% nema voćnjaka. I vinogradi i voćnjaci većinom su sasvim mali i teško mogu proizvesti značajnije količine s kojima bi se isplatilo ozbiljnije trgovati.

Kad je riječ o voćkama, odgovor "ništa" ne treba shvatiti doslovce: u gotovo svakom dvorištu nalazi se poneko stablo, ali najčešće staro i "nemoćno" kao i većina kućedomaćina.

U nastavku ćemo prikazati što smo dobili na pitanje o poljoprivrednim i stočarskim kulturama koje donose najveći novčani prihod u žumberačkim gospodarstvima. Odgovore o "tržišnim" kulturama i proizvodima podijelili smo u tri grupe: ratarsko-povrtlarske, voćarske i stočarske. Od ratarsko-povrtlarskih kultura jedino se krumpir kao izvor prihoda spominje nešto češće - u svakom petom gospodarstvu, kukuruz u svakom dvadeset i petom, pšenica u jednome jedinom, a neko povrće u dva anketirana gospodarstva. Od 122 anketirana gospodarstva samo su četiri spomenula prodaju voća (ili preradevina) kao važniji izvor prihoda - dva puta je bila riječ o šljivama, jednom o jabukama i jednom o nekom drugom voću. S obzirom na geografske i klimatske uvjete na Žumberku, očito je da je i voćarstvo jedan od tamošnjih "mrtvih kapitala".

Tradicionalno, Žumberak je bio stočarski kraj, pa smo očekivali da će se to pokazati i na našim rezultatima. I doista, oni ukazuju da najveći dio gospodarstava stječe najveće prihode od te grane, ali smo očekivali veći postotak gospodarstava s prihodima od stočarstva. Evo kako izgleda slika najvažnijih prihoda po pojedinim vrstama stočarske proizvodnje: krave svako peto gospodarstvo, ovce i(li) koze svako deseto, svinje svako petnaesto-šesnaesto, perad ukupno dva od 122 gospodarstva.

Najkraće rečeno, ukupna je slika "više crna nego siva". Nešto prihoda od govedarstva, malo od ovčarstva i kozarstva, od svinjogojstva još manje, a peradarstvo je samo marginalni izvor novčanog dohotka. Očekivali smo višu zastupljenost prihoda od sitnijeg stočarstva, ili, kako se to kaže, od "stoke sitnog zuba", jer za tu stočarsku granu postoje objektivno povoljniji uvjeti nego za razvitak govedarstva, ali to dobiveni podaci ne potvrđuju.

Prethodne informacije prikazale su sadašnje (sumorno) stanje na anketiranim žumberačkim gospodarstvima. Kakvo je to stanje u vremenskoj perspektivi - onoj okrenutoj u prošlost, i onoj usmjerenoj budućnosti? Time smo dotakli područje reproduksijskih karakteristika seljačkih gospodarstava i poljoprivrede žumberačkog kraja.

Postoji više indikatora koji ukazuju na razvojne tendencije, odnosno na to hoće li se seljačko gospodarstvo reproducirati na višoj, istoj ili nižoj razini proizvodne aktivnosti. Najčešće se kao pokazatelji uzimaju investicije u gospodarstvo, povećanje površina zemljišta ili broja stoke, ili neki drugi pokazatelji intenzifikacije i povećanja proizvodne i ekonomske efiksnosti. Mi smo se u ovom istraživanju mogli koristiti samo s nekim ograničenim pokazateljima o kretanju površina pod glavnim kulturama i o broju stoke. Na toj osnovi moguće je svrstati sva gospodarstva u "progresivna", "stagnantna" i "regresivna" (Defilippis, 1993).

Odgovori o "prošlosti" govore da većina žumberačkih gospodarstava ima obilježja "regresivnih" ili "stagnantnih", uz vrlo tanak sloj "progresivnih": u zadnje tri godine više od polovine gospodarstava (52,5%) smanjilo je površine pod glavnim kulturama, 40,7% ostalo je na istom, a svega ih je 6,8% povećalo površine na kojima uzgajaju glavne kulture. Zanimljiv nam može biti osvrt na onih 6,8% gospodarstava koja pokazuju progresivne tendencije. Pokazalo se da su to mnogočlana domaćinstva: čak dvije trećine progresivnih gospodarstava u domaćinstvu broji pet ili više članova.

S obzirom na starosni sastav domaćinstva, najviše je proizvodno "vitalnih" u grupi sa članovima od 40 do 59 godina. Sasvim "mlada" domaćinstva (u kojim su svi članovi mlađi od 39 godina) ne spadaju, barem po našim rezultatima, u one koja su proizvodno "življa".

Kretanja u stočarstvu pokazuju slične tendencije, o čemu govore sljedeći podaci: podjednak broj gospodarstava - po 46% smanjilo je stočni fond ili je ostalo na istom, a svega 8% povećalo je ukupni broj stoke. Dakle, i u ovoj se proizvodnoj grani zapažaju stagnantne i regresivne tendencije.

Kakve tendencije u reprodukciji gospodarstava možemo očekivati u neposrednoj budućnost? Evo najprije podataka o ratarstvu: 37,8% gospodarstava smanjivat će površine pod glavnim kulturama, 52,1% namjerava ostati na sadašnjoj razini, a tek 10,1% ima planove za povećanje površina pod glavnim kulturama. Dakle, svega 10% gospodarstava možemo smatrati proizvodno ekspanzivnima, a to znači i potencijalno vitalnim dijelom žumberačke poljoprivrede.

Pogledajmo sada kakva kretanja možemo očekivati u stočarstvu, vrijede li i tu maločas iznesene tvrdnje. Prema dobivenim odgovorima, stočni fond smanjivat će 18,5% gospodarstava, istu količinu stoke zadržat će 68,3%, a planove za povećanje stočarske proizvodnje ima 13,2% gospodarstava.

Uočljivo je da su namjere žumberačkih gospodarstava glede stočnog fonda nešto drukčije od onih u ratarskoj proizvodnji. Tu bismo našli i više razloga za optimizam, jer manje od petine gospodarstava (18,5%) namjerava smanjiti svoj stočni fond, a čak (ili "čak"?) 13% gospodarstava (svako sedmo-osmo) predviđa povećanje broja stoke.

Komparirajući značaj pojedinih sociodemografskih i materijalno-proizvodnih faktora, rezultati ovoga istraživanja govore u prilog zaključku da socijalni i demografski faktori snažnije utječu na planove o proizvodnoj ekspanziji u budućnosti, nego što djeluju materijalni faktori, kao što su veličina posjeda i opremljenost gospodarstava suvremenom opremom.

literatura:

- Defilippis, J.: *Obiteljska gospodarstva u Hrvatskoj*, Zagreb: AGM, 1993.
- Klemenčić, M.: *Historijsko-geografska osnova regionalnog poimanja i demogeografskih promjena Žumberka*, Magistarski rad, Zagreb: 1989.
- Klemenčić, M.: Povijesno-geografska osnovica regionalnog poimanja Žumberka, *Sociologija sela* 28 (1990), br. 109-110
- Malić, A. i Jugović M.: Tok deagrarizacije i deruralizacije u Zagrebačkoj županiji, *Sociologija sela*, 32 (1994), br. 123-124
- Štambuk, M.: Žumberak: primjer propadanja ruralnog područja u okolici glavnog grada, *Sociologija sela*, 33 (1995), br. 127-130
- Štambuk, M., Županić, M., Kelebuš, I.: *Županija zagrebačka: Stanovništvo i socijalnogospodarske pretpostavke razvitka*, Zagreb: Županija zagrebačka 1995.
- Žumberak, život i kultura - katalog (pr. N. Djetvaj), Zagreb: Etnografski muzej, 1985.

Peasant Farms and Agriculture in Žumberak

Summary

The main problem addressed in this article are current conditions and tendencies of change in family farms in Žumberak. A questionnaire included 122 family farms in the region, and on its basis we analyzed the relevant economic and socioprofessional indicators of rural households.

Most farms cover small areas mostly consisting of pastures and meadows, with very little cultivable land. Most of the labour force are non-farmers, very old, and with a low level of education. This results in very low production and poor economic results in peasant agriculture.

The future of the region is very somber, and the unfavourable demographic situation, which will grow even worse in the future, will result in the perceptible further stagnation and regression of Žumberak. Without thought-out state intervention the region will encounter complete demographic collapse. ●

Les exploitations agricoles et l'agriculture au Žumberak

Résumé

La situation et les tendances de changements dans les exploitations familiales au Žumberak constituent la problématique principale de cet article. Sur la base des recherches faites lors d'une enquête auprès de 122 exploitations familiales de la région précitée, ont été analysés les indices économiques et socio-professionnels significatifs des ménages ruraux de la région.

Il s'est avéré que la majeure partie des exploitations agricoles possède un petit domaine, que ce domaine comporte, généralement, un pâturage et un pré et très peu de terres arables. La main-d'oeuvre de l'exploitation agricole est constituée de non agriculteurs, très âgés, ayant un faible niveau d'éducation. C'est pourquoi les résultats économiques obtenus dans l'exploitation agricole sont très bas.

L'avenir de cette région est très sombre, la situation démographique défavorable et elle s'aggraverait encore et aura une répercussion visible sur la stagnation et la régression ultérieures au Žumberak. Sans une intervention réfléchie de l'État, cette région connaîtra un effondrement démographique total. ●